



QADIMGI TURKIY TIL TIZIMINING TARAQQIYOTI: YOZUV, FONETIKA, MORFOLOGIYA VA SINTAKSISNING TARIXIY UZVIYLIGI

Abdujabbor Omonov,

Namangan davlat universiteti filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v19iB.1843>

MAQOLA HAQIDA/ О СТАТЬЕ	ANNOTATSIIYA/ АННОТАЦИЯ
Qabul qilindi: 2-oktabr 2026-yil Tasdiqlandi: 5-oktabr 2026-yil Jurnal soni: 19-B Maqola raqami: 11 KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА qadimgi turkiy til, O'rxun-Enasoy yodgorliklari, uyg'ur yozuvi, fonetik tizim, singarmonizm, tarixiy morfologiya, kelishik, egalik, fe'l, sintaksis, tarixiy-genetik davomiylik	Mazkur maqolada qadimgi turkiy tilning tarixiy taraqqiyoti, uning yozuv tizimi, fonetik xususiyatlari, leksik tarkibi, morfologik kategoriyalari va sintaktik qurilishining o'zaro uzviy aloqadorligi kompleks lingvistik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy manbalarini O'rxun-Enasoy bitiklari, uyg'ur yozuvida bitilgan qadimgi turkiy yodgorliklar, shuningdek, o'zbek va xorijiy turkologlarning ilmiy ishlari tashkil etadi. Qadimgi turkiy tilning struktur xususiyatlarini aniqlashda tarixiy-qiyosiy, struktur, matn tahlili va qiyosiy-tipologik metodlardan foydalaniladi. Maqolada runik va uyg'ur yozuvlarining turkiy yozma an'ana rivojida o'rni, unli va undosh tovushlar tizimi, fonologik oppozitsiyalar hamda singarmonizm qonuniyatlarining til taraqqiyotidagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, ot va fe'l morfologiyasi, egalik va kelishik kategoriyalari, olmoshlar tizimi, grammatik shakllarning funksional xususiyatlari hamda qadimgi turkiy til sintaksisiga xos konstruksiyalar tahlil qilinadi. Qadimgi turkiy tilning grammatik qurilishi hozirgi o'zbek tili bilan qiyoslanib, ayrim til birliklarining tarixiy saqlanishi, fonetik va semantik o'zgarishi, grammatik shakllarning qayta tashkil topishi hamda sintaktik vositalarning rivojlanish xususiyatlari izohlanadi. Tahlil qadimgi turkiy til va hozirgi o'zbek tili o'rtasidagi munosabatni bevosita aynanlik asosida emas, balki tarixiy-genetik davomiylik va funksional transformatsiya tamoyillari orqali tushuntirish zarurligini ko'rsatadi. Maqolada ilgari surilgan qarashlar qadimgi turkiy tilning yaxlit lingvistik tizim sifatidagi xususiyatlarini ochib berish, o'zbek tilining tarixiy grammatikasini chuqurroq anglash va turkiy tillar taraqqiyotining qonuniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

ABOUT THE PAPER	ANNOTATION
Accepted: 2 October 2026 Approved: 5 October 2026 Volume: 19-B Paper number: 11 KEYWORDS myth, mythopoetics, neomythologism, mythological thinking, archetype, mythologeme, symbol, mythical method, modernism, authorial myth, literary text	This article examines the historical development of the Old Turkic language and the interrelationship between its writing system, phonetic features, lexical composition, morphological categories, and syntactic structure through a comprehensive linguistic approach. The primary sources of the study include the Orkhon–Yenisei inscriptions, Old Turkic monuments written in the Old Uyghur script, and scholarly works by Uzbek and international Turkologists. Historical-comparative, structural, textual, and comparative-typological methods are employed to identify the structural characteristics of the Old Turkic language. The article highlights the role of runic and Old Uyghur scripts in the development of Turkic written traditions, as well as the significance of vowel and consonant systems, phonological oppositions, and vowel harmony in the historical evolution of the language. It also analyzes nominal and verbal morphology, possessive and case categories, the system of pronouns, the functional properties of grammatical forms, and constructions characteristic of Old Turkic syntax. By comparing the grammatical structure of Old Turkic with that of modern Uzbek, the article explains the historical preservation of certain linguistic units, phonetic and semantic changes, the restructuring of grammatical forms, and the development of syntactic devices. The analysis demonstrates that the relationship between Old Turkic and modern Uzbek should be interpreted not in terms of direct identity, but through the principles of historical-genetic continuity and functional transformation. The findings contribute to revealing the characteristics of Old Turkic as an integrated linguistic system, deepening the understanding of the historical grammar of Uzbek, and identifying the patterns underlying the development of Turkic languages.

Kirish

Turkiy tillar tarixini ilmiy asosda tiklashda qadimgi turkiy til alohida o'rin egallaydi. Mazkur davrga oid yozma yodgorliklar turkiy tillarning fonetik, grammatik va leksik tizimi juda qadimiy bosqichdayoq muayyan struktur yaxlitlikka ega bo'lganini ko'rsatadi. Shu bois qadimgi turkiy til materiallari keyingi davrlarda yuz bergan fonetik

o'zgarishlar, morfologik qayta tashkil topishlar va sintaktik taraqqiyotning tarixiy ildizlarini aniqlash uchun asosiy daliliy manbalardan biri hisoblanadi.

Qadimgi turkiy tilni o'rganishning ilmiy ahamiyati, avvalo, uning yozma manbalar bilan nisbatan yaxshi ta'minlanganligi bilan belgilanadi. O'rxun va Enasoy havzalaridan topilgan bitiklar, shuningdek, keyingi davr

uyg'ur yozuvidagi yodgorliklar tilning fonetik, morfologik, leksik va sintaktik qatlamlarini qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi. S.E. Malov qadimgi turkiy yozma yodgorliklarni turkiy xalqlar til tarixi uchun eng muhim manbalardan biri sifatida baholagan [2; 5–12]. A.N. Kononov esa runik yodgorliklar tilining grammatik qurilishini alohida tizim sifatida tavsiflab, uning fonetik va morfologik xususiyatlarini izchil yoritgan [3; 7–18].

O'zbek tilshunosligida qadimgi turkiy tilning tarixiy o'rni F. Abdurahmonov va A. Rustamov, N. Rahmonov va Q. Sodiqov, E. Fozilov, Q. Mahmudov, Sh. Shukurov kabi olimlarning tadqiqotlarida turli sathlar doirasida yoritilgan. F. Abdurahmonov va A. Rustamovning "Qadimgi turkiy til" asari mazkur davr tilning grammatik qurilishini o'rganish uchun muhim manbalardan biri bo'lsa [7; 8–15], N. Rahmonov va Q. Sodiqov qadimgi turkiy yozma manbalar bilan o'zbek tili tarixining keyingi bosqichlari o'rtasidagi uzviylikka alohida e'tibor qaratadilar [4; 20–28].

Adabiyotlar tahlili

Qadimgi turkiy tilning shakllanishi va tarixiy taraqqiyotini o'rganish turkiy tillarning fonetik, leksik, morfologik hamda sintaktik xususiyatlarini diaxronik nuqtayi nazardan tadqiq etish bilan chambarchas bog'liq. Ushbu yo'nalishda yaratilgan ilmiy ishlar qadimgi turkiy yozma yodgorliklarning til xususiyatlarini aniqlash, grammatik kategoriyalarning shakllanish bosqichlarini belgilash va ularning keyingi turkiy tillarda namoyon bo'lish xususiyatlarini izohlashga xizmat qiladi. S.E. Malovning qadimgi turkiy yozma yodgorliklarga bag'ishlangan tadqiqotida O'rxun-Enasoy bitiklarining til tarixi uchun manbaviy ahamiyati, yozma matnlarning lingvistik xususiyatlari va ularni o'rganish tamoyillari yoritilgan [2; 5–12]. A.N. Kononovning tadqiqoti esa VII–IX asrlarga oid turkiy runik yodgorliklar grammatikasini tizimli tavsiflashga qaratilgan bo'lib, qadimgi turkiy tilning fonetik va morfologik qurilishini anglash uchun muhim nazariy asos yaratadi [3; 7–18].

Qadimgi turkiy yozuvlarning o'qilishi va ilmiy muomalaga kiritilishi turkologiyaning rivojlanishida muhim bosqich hisoblanadi. V. Tomsenning O'rxun bitiklarini o'qishga bag'ishlangan asari runik yozuv belgilarini aniqlash va yodgorliklar mazmunini ilmiy talqin etishda alohida ahamiyat kasb etadi [10; 3–9]. T. Tekinning O'rxun turkiysi grammatikasiga oid tadqiqotida qadimgi turkiy tilning fonologik, morfologik va sintaktik xususiyatlari o'zaro bog'liq holda tahlil qilinadi. Muallifning yondashuvi yozma yodgorliklarni faqat tarixiy hujjat sifatida emas, balki o'ziga xos grammatik qonuniyatlarga ega til tizimining ifodasi sifatida o'rganish imkonini beradi [11; 19–35]. A. fon Gabainning qadimgi turkiy grammatika bo'yicha tadqiqoti ham tilning fonetik tuzilishi, so'z yasalishi va grammatik shakllarini tavsiflashda muhim o'rin tutadi [9; 35–46].

O'zbek tilshunosligida qadimgi turkiy tilning grammatik xususiyatlari va tarixiy taraqqiyotini o'rganishda F. Abdurahmonov va A. Rustamovning ishlari alohida ahamiyatga ega. Olimlarning "Qadimgi turkiy til" asarida qadimgi turkiy tilning asosiy grammatik kategoriyalari, so'z turkumlari va ularning o'zaro munosabatlari yoritilgan bo'lib, mazkur manba tarixiy grammatikani o'rganishda nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi [7; 8–15]. N. Rahmonov va Q. Sodiqovning "O'zbek tili tarixi" asarida qadimgi turkiy yozma manbalar hamda o'zbek tili tarixining keyingi bosqichlari o'rtasidagi aloqadorlik masalalari ko'rib chiqiladi. Ushbu yondashuv til birliklarining tarixiy davomiyligini aniqlash, fonetik va grammatik o'zgarishlarni izchil tushuntirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi [4; 20–35].

Qadimgi turkiy tilning fonetik tizimini o'rganishda unli va undosh tovushlarning o'zaro munosabati, fonologik oppozitsiyalar hamda singarmonizm hodisasiga alohida e'tibor qaratiladi. A. fon Gabain qadimgi turkiy tilning tovush tizimini tavsiflashda unliylarning til oldi va til orqa xususiyatlari, shuningdek, lablanish bilan bog'liq munosabatlarini izohlaydi [9; 35–46]. Q. Mahmudovning tarixiy fonetikaga oid tadqiqotlari esa o'zbek tili tovush tizimining shakllanishi va taraqqiyotini tarixiy manbalar

asosida tushuntirishga yordam beradi [6; 24–31]. Ushbu ilmiy qarashlar qadimgi turkiy til fonetik xususiyatlarini hozirgi o'zbek tili bilan qiyoslashda tovush o'zgarishlarining izchilligini, ayrim fonologik belgilar saqlanishi yoki o'zgarishining sabablarini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Morfologik taraqqiyot masalalari E. Fozilov va M. Erdal tadqiqotlarida muhim o'rin egallaydi. E. Fozilovning o'zbek tilining tarixiy morfologiyasiga oid ishida grammatik shakllarning tarixiy rivojlanishi, affikslarning taraqqiyoti va morfologik kategoriyalarning shakllanishi bilan bog'liq masalalar yoritilgan [5; 17–29]. M. Erdalning *A Grammar of Old Turkic* asarida esa qadimgi turkiy tilning morfemik tuzilishi, ot va fe'l paradigmalari, kelishik shakllari hamda grammatik ko'rsatkichlarning funksional xususiyatlari keng tahlil qilingan [8; 43–61; 171–190]. Ushbu tadqiqotlar qadimgi turkiy til morfologiyasini o'zak va qo'shimchalarning oddiy birikmasi sifatida emas, balki grammatik va semantik munosabatlarni ifodalovchi yaxlit tizim sifatida o'rganish zarurligini asoslaydi.

O'zbek tilidagi fe'l kategoriyalarining tarixiy taraqqiyotini yoritishda Sh. Shukurovning tadqiqotlari muhim manbalardan hisoblanadi. Olimning fe'l zamonlari va mayllari taraqqiyotiga bag'ishlangan asarlarida mazkur kategoriyalarning tarixiy shakllanishi, grammatik vositalarning o'zgarishi va fe'l paradigmasining rivojlanishi masalalari tahlil etilgan [13; 14–27; 14; 19–32]. M. Erdalning qadimgi turkiy fe'l tizimiga oid qarashlari bilan qiyoslash zamon, mayl, shaxs-son va bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyalarining tarixiy ildizlarini aniqlash imkonini beradi [8; 233–279]. Bu manbalar hozirgi o'zbek tilidagi fe'l shakllarining qadimgi turkiy davr bilan aloqadorligini aniqlashda tarixiy o'zgarishlar va funksional farqlarni birgalikda hisobga olish lozimligini ko'rsatadi.

Qadimgi turkiy til sintaksisining o'rganilishi ham til tizimining tarixiy uzviyligini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. S.E. Malov qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tilidagi gap qurilishi va sintaktik munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlarini yoritgan [2; 72–89]. A.N. Kononov tadqiqotida grammatik shakllar bilan sintaktik munosabatlarning aloqadorligi, gap tarkibidagi birliklarning vazifalari va turkiy tillarga xos konstruksiyalar tahlil qilingan [3; 182–204]. M. Erdalning grammatik tadqiqoti esa atributiv birikmalar, to'ldiruvchi konstruksiyalar va predikativ munosabatlarning qadimgi turkiy tildagi ifodalanish xususiyatlarini o'rganish uchun muhim nazariy manba hisoblanadi [8; 415–468]. Ushbu qarashlar qadimgi turkiy sintaksisni morfologik vositalardan ajratmagan holda, gapning grammatik va mazmuniy tashkil topishi bilan bog'liq yaxlit hodisa sifatida tadqiq etish zarurligini ko'rsatadi.

Qadimgi turkiy yozma manbalarni o'rganish bilan bir qatorda, uyg'ur yozuvidagi matnlarning tarixiy-lingvistik ahamiyatini aniqlash ham muhimdir. A. Muxtorov va U. Sanaqulovning o'zbek adabiy tili tarixiga oid ishlarida yozma til an'analarning rivojlanishi va tarixiy bosqichlar o'rtasidagi aloqadorlik masalalari yoritilgan [12; 41–47]. A.M. Shcherbakning Sharqiy Turkistondan topilgan X–XIII asrlarga oid turkiy matnlar grammatikasiga bag'ishlangan tadqiqoti ham qadimgi turkiy yozma tilning keyingi tarixiy bosqichlarini o'rganish uchun muhim manba sanaladi [15]. Bu asarlar turli yozuv tizimlarida bitilgan matnlarni o'zaro qiyoslash, grammatik shakllarning rivojlanishini kuzatish va yozma an'ana bilan til taraqqiyoti o'rtasidagi munosabatni aniqlashga imkon beradi.

Muallifning "Qadimgi turkiy til (amaliy mashg'ulotlar)" nomli uslubiy qo'llanmasi ham maqolaning manbaviy asosini to'ldiradi. Unda qadimgi turkiy tilning fonetik va grammatik xususiyatlari, kelishik va egalik kategoriyalari, olmoshlar, fe'l shakllari hamda sintaktik qurilishga doir ma'lumotlar o'quv-amaliy materiallar bilan bog'liq holda berilgan [1]. Mazkur qo'llanma nazariy qarashlarni yozma manbalardagi til birliklari bilan qiyoslash va ularning struktur xususiyatlarini izchil tahlil qilish uchun xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning asosiy materiali sifatida qadimgi turkiy yozma yodgorliklar, xususan, O'rxun-Enasoy bitiklari va uyg'ur yozuvidagi manbalar, shuningdek, muallifning "Qadimgi turkiy til (amaliy mashg'ulotlar)" nomli uslubiy qo'llanmasida jamlangan nazariy ma'lumotlar, matn namunalari va tahlil materiallaridan foydalanildi. Manba bazasini kengaytirish va xulosalarni qiyosiy asoslash maqsadida S.E. Malov, A.N. Kononov, A. fon Gabain, T. Tekin, M. Erdal, F. Abdurahmonov, A. Rustamov, N. Rahmonov, Q. Sodiqov va boshqa turkologlarning tadqiqotlari ham tahlilga jalb etildi.

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy metod yetakchi usul sifatida qo'llanildi. Ushbu metod yordamida qadimgi turkiy tilga xos fonetik, leksik va grammatik shakllar hozirgi turkiy tillar, avvalo, o'zbek tilidagi muqobillari bilan qiyoslandi. Natijada ayrim birliklarning saqlanishi, fonetik o'zgarishi, semantik kengayishi yoki torayishi, shuningdek, grammatik funksiyalarining qayta tashkil topishi kuzatildi.

Struktur metod qadimgi turkiy tilning alohida birliklarini mustaqil hodisa sifatida emas, balki o'zaro bog'langan tizim tarkibida tahlil qilishga xizmat qildi. Masalan, kelishik qo'shimchalari faqat formal ko'rsatkich sifatida emas, balki ularning sintaktik va semantik funksiyalari bilan birgalikda ko'rib chiqildi; fe'l shakllari esa predikativlik, zamon, mayl va shaxs-son munosabatlari doirasida baholandi.

Matn tahlili usuli yozma yodgorliklarda qayd etilgan real til birliklarini ularning kontekstual vazifasi bilan bog'liq holda talqin qilish imkonini berdi. Muallif qo'llanmasida To'nyuquq bitigidan keltirilgan matn namunasi ana shu yondashuvning amaliy ko'rinishlaridan biridir. Shuningdek, qiyosiy-tipologik yondashuv yordamida qadimgi turkiy tilga xos umumturkiy va o'ziga xos struktur belgilar ajratildi.

Tahlil jarayonida til sathlari yozuv va grafik tizim, fonetika va singarmonizm, leksika va tarixiy morfemika, ot va fe'l morfologiyasi, olmoshlar tizimi hamda sintaktik qurilish kabi yo'nalishlar bo'yicha guruhlandi. Har bir yo'nalishda tarixiy manba, struktur xususiyat va hozirgi o'zbek tilidagi davomiylik o'rtasidagi bog'lanish izchil ko'rib chiqildi.

Natijalar

Tahlil natijalari qadimgi turkiy til tarixini o'rganishda yozuv tizimi tilning tarixiy holatini aniqlovchi markaziy omillardan biri ekanini ko'rsatdi. O'rxun-Enasoy bitiklari qadimgi turkiy tilning eng muhim yozma manbalari sirasiga kiradi; ularning grafik qurilishi bilan bir qatorda fonetik, morfologik va sintaktik xususiyatlari ham turkologik tadqiqotlarda keng yoritilgan.

V. Tomsenning 1896-yilda O'rxun bitiklarini o'qishga muvaffaq bo'lishi turkologiya tarixidagi muhim ilmiy burilish bo'lib, keyingi tadqiqotlar uchun mustahkam manbashunoslik asosini yaratdi [10; 3-9]. Keyinchalik V. Radlov, S.E. Malov, A.N. Kononov, T. Tekin va M. Erdal mazkur yodgorliklarning turli lingvistik jihatlarini tadqiq etdilar. T. Tekin O'rxun turkiysi grammatikasini fonologiya, morfologiya va sintaksis bo'yicha tizimli tavsiflab, yodgorliklar tili mustaqil grammatik qurilishga ega ekanini ko'rsatdi [11; 19-35].

Runik yozuv bilan bir qatorda uyg'ur yozuvi ham qadimgi turkiy yozma an'ananing muhim bosqichini tashkil etadi. A. Muxtorov va U. Sanaqulov uyg'ur yozuvidagi manbalarining turkiy yozma til tarixidagi alohida o'rnini ta'kidlaydilar [12; 41-47]. M. Erdal ham qadimgi turkiy yozma an'anani faqat O'rxun bitiklari bilan cheklamay, uyg'ur davri materiallarini umumiy tarixiy taraqqiyotning tarkibiy qismi sifatida tahlil qiladi [8; 5-13].

Shu asosda yozuvning almashishi til tizimining to'liq almashishi bilan teng emasligi aniqlandi. Turli grafik tizimlarda qayd etilgan materiallarning qiyosiy tahlili tilning ichki struktur davomiylikni, shuningdek, ayrim shakllarning o'zgarish yo'nalishlarini aniqlash imkonini beradi.

Qadimgi turkiy til fonetik tizimi unli va undosh fonemalarning muayyan qarama-qarshiliklari hamda ularning o'zaro uyg'unligi bilan xarakterlanadi. Muallif qo'llanmasida unli va undoshlar tizimi, jarangli va jarangsiz

undoshlar, fonetik qonuniyatlar va unli uyg'unligi alohida tahlil obyekti sifatida berilgan [1].

Fonetik tizimning muhim belgilaridan biri singarmonizm hodisasidir. U so'z tarkibidagi unilarning ma'lum fonetik belgilarga ko'ra uyg'unlashishini ta'minlovchi tarixiy-fonologik qonuniyat sifatida namoyon bo'ladi. A. fon Gabain qadimgi turkiy til fonologiyasini tavsiflashda old-orqa hamda lablangan-lablanmagan unililar munosabatiga alohida e'tibor qaratadi [9; 35-46].

Q. Mahmudovning tarixiy fonetikaga oid tadqiqotlari ham qadimgi turkiy materiallar hozirgi o'zbek tilidagi ayrim fonetik hodisalarning tarixiy asoslarini tushuntirishda muhimligini ko'rsatadi [6; 24-31]. Biroq tahlil qadimgi turkiy va hozirgi o'zbek fonetik tizimlarini bevosita tenglashtirish metodologik jihatdan to'g'ri emasligini ko'rsatdi. Tarixiy davomiylik mavjud bo'lsa-da, ayrim fonologik oppozitsiyalar keyingi davrlarda kuchsizlangan, o'zgargan yoki qayta tashkil topgan.

Demak, fonetik sathdagi davomiylik qadimgi shaklning aynan saqlanishi emas, balki uning tarixiy transformatsiyasi bilan izohlanadi. Bu holat qadimgi shaklni aniqlash, oraliq fonetik o'zgarishlarni kuzatish va hozirgi holatni mazkur jarayon natijasi sifatida talqin qilish zarurligini ko'rsatadi.

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar leksik jihatdan davlat boshqaruvi, harbiy faoliyat, qarindoshlik, tabiat, inson, ijtimoiy munosabatlar, diniy qarashlar va kundalik hayotga oid boy birliklarni saqlagan. Mazkur leksik qatlam qadimgi turkiy jamiyatning til manzarasini tiklash bilan birga, keyingi turkiy tillar lug'at tarkibining tarixiy asoslarini aniqlash imkonini beradi.

N. Rahmonov va Q. Sodiqov qadimgi turkiy yodgorliklar leksikasini tahlil qilish o'zbek tilining tarixiy lug'at tarkibidagi ko'plab birliklarning ildizlarini aniqlashga xizmat qilishini ta'kidlaydilar [4; 32-39]. Tahlil shuni ko'rsatadiki, tarixiy davomiylikni faqat tashqi fonetik o'xshashlik bilan belgilash yetarli emas. Semantik torayish, kengayish, ko'chish va ixtisoslashish kabi jarayonlar qadimgi birliklarning keyingi davrlardagi ma'no tuzilishini o'zgartirishi mumkin.

M. Erdal qadimgi turkiy tilning morfemik qurilishini tahlil qilishda o'zak va affiks qismlarni tarixiy nuqtayi nazardan ajratish zarurligini ko'rsatadi [8; 43-61]. E. Fozilov tadqiqotlarida ham tarixiy morfologiya va affiks taraqkiyot masalalari keng yoritilgan [5; 17-29]. Shu bois qadimgi turkiy leksikani alohida so'zlar majmui sifatida emas, balki morfemik va semantik munosabatlar tizimi sifatida baholash ilmiy jihatdan samaraliroqdir.

Qadimgi turkiy til morfologiyasining tizimliliigi, ayniqsa, ot kategoriyalarida yaqqol namoyon bo'ladi. Egalik kategoriyasi shaxs va son ma'nolarini ifodalash bilan birga, otlar o'rtasidagi sintaktik munosabatni ham belgilaydi. Egalik qo'shimchalarining asosiy funksional xususiyatlari hozirgi o'zbek tilida ham saqlangan bo'lib, bu holat mazkur kategorianing qadimiy va barqaror qatlamga mansubligini ko'rsatadi.

Kelishik tizimi qadimgi turkiy til grammatik qurilishining asosiy bo'g'inlaridan biridir. Muallif qo'llanmasida yetti kelishik shakli va ularning qo'shimchalari izchil ko'rsatilgan [1]. F. Abdurahmonov va A. Rustamov kelishik kategoriyasini so'zlar o'rtasidagi sintaktik munosabatni ifodalovchi asosiy vositalardan biri sifatida baholaydilar [7; 71-84].

M. Erdal qadimgi turkiy tilda kelishik qo'shimchalarining funksiyalari keng bo'lib, ular sintaktik bog'lanishdan tashqari makon, yo'nalish, chiqish va tegishlilik kabi semantik munosabatlarni ham ifodalashini ko'rsatadi [8; 171-190]. Hozirgi o'zbek tili bilan qiyosiy tahlil ayrim shakllarning fonetik jihatdan o'zgargani, ayrimlarning funksional doirasi esa toraygani yoki kengayganini ko'rsatadi.

Olmoshlar tizimi ham qadimgi va nisbatan barqaror grammatik qatlam sifatida namoyon bo'ladi. Kishilik, ko'rsatish va so'roq olmoshlari qadimgi turkiy matnlarda faol qo'llangan, ularning ko'pchiligi keyingi turkiy tillarda asosiy semantik vazifasini saqlab qolgan. Shu bilan birga, ayrim fonetik shakllar va paradigmatic ko'rinishlarda tarixiy

o'zgarishlar yuz bergan. A. fon Gabain olmoshlar tizimini ot paradigmasi bilan uzviy aloqada tavsiflaydi [9; 97–105].

Sifat va son turkumlari predmet belgisi, miqdor va tartib munosabatlarini ifodalash orqali qadimgi turkiy gap qurilishida faol qatnashgan. Ularning asosiy sintaktik funksiyalari keyingi turkiy tillarda sezilarli davomiylikni ko'rsatadi. Fe'l tizimi esa zamon, mayl, shaxs-son va bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyalari orqali predikativlikning markaziy vositasi sifatida shakllangan.

Sh. Shukurov o'zbek tilida fe'l zamonlari va mayllarining tarixiy taraqqiyotini tahlil qilib, zamonaviy fe'l paradigmasi uzoq davom etgan tarixiy rivojlanish natijasi ekanini ko'rsatadi [13; 14–27; 14; 19–32]. M. Erdal qadimgi turkiy fe'l tizimida zamon va mayl ma'nolari turli affiksalar vositalari orqali ifodalanishini batafsil tavsiflaydi [8; 233–279]. Natijalar hozirgi o'zbek fe'l tizimini qadimgi davrdan o'zgarishlar shaklida ko'chib kelgan tizim emas, balki tarixiy transformatsiyalar mahsuli sifatida talqin qilish kerakligini ko'rsatadi.

Qadimgi turkiy til sintaksisi struktur izchilligi, affiksalar vositalarining faol qo'llanishi va fe'l shakllarining sintaktik munosabatlarni ifodalashdagi yuqori funksional imkoniyati bilan ajralib turadi. Muallif qo'llanmasida gap chegarasi, gap bo'laklari o'rtasidagi munosabat, teng va tobe bog'lanishlar hamda bog'lovchi vositalarning nisbatan kamligi kabi masalalar yoritilgan [1].

Qadimgi turkiy tilda zamonaviy tillarda yordamchi so'zlar yoki bog'lovchilar orqali ifodalanadigan ayrim munosabatlar affiksalar shakllari yoki fe'lning maxsus shakllari orqali berilishi mumkin. S.E. Malov qadimgi turkiy yodgorliklar sintaksisida turkiy tillarga xos gap qurilishining asosiy belgilarini ko'rsatadi [2; 72–89], A.N. Kononov esa runik yodgorliklar sintaksisini morfologik shakllar bilan chambarchas bog'liq holda tahlil qiladi [3; 182–204].

M. Erdal tadqiqotlarida predikativ birliklarning o'zaro munosabati, fe'lning gapdagi markaziy mavqeyi, atributiv va to'ldiruvchi konstruksiyalar keng yoritiladi [8; 415–468]. Gap bo'laklari tartibining nisbatan barqarorligi, xususan, predikatning gap oxirida kelishi turkiy sintaktik qurilishning asosiy belgilaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur model hozirgi o'zbek tilida ham asosiy sintaktik tartiblardan biri sifatida saqlangan.

Shu bilan birga, tarixiy taraqqiyot davomida bog'lovchilar, yordamchi fe'llar, analitik shakllar va boshqa sintaktik vositalarning funksional imkoniyatlari kengaygan. Demak, sintaktik davomiylik ham aynan takrorlanish emas, balki asosiy struktur modelning yangi vositalar bilan boyib borishi sifatida namoyon bo'ladi.

Tahlil natijalariga ko'ra, qadimgi turkiy til bilan hozirgi o'zbek tili o'rtasidagi munosabatni "to'g'ridan-to'g'ri aynanlik" asosida emas, balki tarixiy-genetik davomiylik tamoyili asosida talqin qilish maqsadga muvofiqdir. Fonetik sathda ayrim fonologik oppozitsiyalar va singarmonistik munosabatlarning tarixiy izlari, morfologik sathda egalik, kelishik, ko'plik va shaxs-son kabi kategoriyalarning asosiy mazmuni, sintaktik sathda esa aniqlovchi-aniglanmish, to'ldiruvchi-kesim va ega-kesim munosabatlarining asosiy modellari davomiylikni ko'rsatadi.

F. Abdurahmonov va A. Rustamov qadimgi turkiy til materiallarini o'zbek tili tarixini tushunishning muhim manbalaridan biri sifatida ko'rsatadilar [7; 5–12]. N. Rahmonov va Q. Sodiqov qadimgi turkiy yozma manbalar bilan keyingi o'zbek yozma an'anasi o'rtasidagi tarixiy bog'liqlikni lingvistik dalillar asosida yoritadilar [4; 20–35]. T. Tekin va M. Erdal tadqiqotlarida ham qadimgi turkiy grammatik tizimning keyingi turkiy tillardagi davomchilari turli jihatlaridan tavsiflangan [11; 1–12; 8; 1–10].

Bu natijalar qadimgi turkiy til materiallari hozirgi o'zbek tilining tarixiy grammatikasini qayta tiklashda muhim metodologik manba bo'lib xizmat qilishini ko'rsatadi. Zamonaviy til hodisalarining kelib chiqishi va funksional xususiyatlarini izohlashda tarixiy qatlamlarni hisobga olish lingvistik tahlilning ilmiy aniqligini oshiradi.

Muhokama

Olingan natijalar qadimgi turkiy tilni alohida-alohida hodisalar majmui sifatida emas, balki o'zaro bog'langan sathlardan tashkil topgan tarixiy tizim sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Yozuv manbalari fonetik va grammatik holatni qayd etuvchi tashqi vosita bo'lsa-da, turli grafik tizimlarning mavjudligi tilning ichki struktur uzviyligini inkor etmaydi. Aksincha, runik va uyg'ur yozuvidagi manbalarni birgalikda tahlil qilish qadimgi turkiy til taraqqiyotining turli bosqichlarini yaxlitroq ko'rish imkonini beradi.

Fonetik tizim bo'yicha natijalar A. fon Gabain va Q. Mahmudov qarashlari bilan uyg'un holda singarmonizm va fonologik oppozitsiyalar qadimgi turkiy tilning muhim tizim yasovchi belgilari bo'lganini ko'rsatadi [9; 35–46; 6; 24–31]. Biroq hozirgi o'zbek tilida mazkur qonuniyatlarining to'liq shaklda saqlanmaganligi tarixiy taraqqiyotda faqat konservatsiya emas, balki fonologik qayta tashkil topish jarayonlari ham kechganini anglatadi. Shu jihatdan "davomiylik" tushunchasi o'zgarishni inkor qilmaydi, balki aynan o'zgarish orqali tarixiy bog'lanishni tushuntiradi.

Morfologik sathda egalik, kelishik, olmosh va fe'l kategoriyalarining tahlili turkiy tillarga xos agglutinatив tuzilmaning tarixiy barqarorligini ko'rsatadi. Biroq affikslarning fonetik shakli, funksional hajmi va paradigmadagi o'rni tarixiy davrlar davomida o'zgargan. M. Erdal, F. Abdurahmonov va A. Rustamov tadqiqotlaridagi ma'lumotlar [8; 171–190; 7; 71–98] ushbu kategoriyalarni faqat formal qo'shimchalar tizimi emas, balki sintaktik va semantik vazifalar bilan uzviy bog'langan grammatik mexanizm sifatida ko'rish zarurligini tasdiqlaydi.

Fe'l tizimi alohida e'tibor talab qiladi. Zamon, mayl, shaxs-son va bo'lishli-bo'lishsizlik ma'nolarining affiksalar vositalari bilan ifodalanishi qadimgi turkiy tilning morfologik salohiyatini namoyon etadi. Sh. Shukurovning o'zbek tili fe'l tizimi tarixiga oid ishlari bilan qiyoslash shuni ko'rsatadiki, hozirgi paradigma tarixiy shakllarning oddiy davomchisi emas; u ayrim shakllarning saqlanishi, ayrimlarining yo'qolishi va yangi analitik yoki grammatik vositalarning shakllanishi natijasida tarkib topgan [13; 14–27; 14; 19–32].

Sintaktik natijalar ham xuddi shunday xulosaga olib keladi. Predikatning gap oxirida kelishi, atributiv munosabatlarining old pozitsiyada shakllanishi va morfologik vositalarning sintaktik bog'lanishdagi faol roli hozirgi o'zbek tilidagi asosiy struktur modellarning tarixiy ildizlarini ko'rsatadi. Shu bilan birga, keyingi davrlarda bog'lovchilar, yordamchi fe'llar va analitik konstruksiyalar imkoniyatining kengayishi sintaksisning dinamik rivojlanganini ko'rsatadi.

Muhokama natijasida qadimgi turkiy til va hozirgi o'zbek tili o'rtasidagi bog'lanishni uch yo'nalishda umumlashtirish mumkin: birinchidan, struktur asoslarning tarixiy saqlanishi; ikkinchidan, fonetik va grammatik shakllarning transformatsiyasi; uchinchidan, ayrim birliklarning funksional qayta tashkil topishi. Mazkur uchlik tarixiy-genetik davomiylikni tushuntirish uchun ancha aniq metodologik model beradi.

Tadqiqotning cheklovi shundaki, maqola qadimgi turkiy tilning barcha yodgorliklarini korpus miqyosida statistik tahlil qilishni maqsad qilmaydi; u mavjud yozma manbalar va tanlangan ilmiy adabiyotlar asosida tizimli-nazariy xulosa chiqarishga qaratilgan. Kelgusida raqamli korpuslar, avtomatik morfemik tahlil, tarixiy lug'at bazalari va korpuslararo qiyoslash usullarini qo'llash ayrim xulosalarni katta hajmdagi empirik material asosida yanada chuqurlashtirish imkonini beradi.

Xulosa

Tadqiqot qadimgi turkiy til turkiy tillar tarixining muhim bosqichi bo'lib, uning yozuv, fonetik, leksik, morfologik va sintaktik tizimi o'zaro uzviy bog'langan tarixiy strukturani tashkil etishini ko'rsatdi. O'rxun-Enasoy bitiklari va uyg'ur yozuvidagi manbalar tilning turli davriy qatlamlarini yorituvchi asosiy daliliy manbalar sifatida namoyon bo'ladi.

Fonetik sathda unli va undoshlar tizimi, fonologik oppozitsiyalar hamda singarmonizm qadimgi turkiy tilning muhim belgilaridir. Morfologik sathda egalik, kelishik, olmosh va fe'l kategoriyalarining tizimlili, sintaktik sathda

esa affiksalar vositalar, fe'l shakllari va nisbatan barqaror so'z tartibi tilning struktur yaxlitligini ta'minlagan.

Qadimgi turkiy va hozirgi o'zbek tili o'rtasidagi bog'lanish bevosita aynanlik emas, balki tarixiy-genetik davomiylik bilan izohlanadi. Bu davomiylik til birliklarining saqlanishi bilan bir qatorda ularning fonetik, semantik, morfologik va sintaktik jihatdan o'zgarishi hamda qayta funkcionallashuvini qamrab oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Omonov A. Qadimgi turkiy til (amaliy mashg'ulotlar): 5120100 – Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek filologiyasi) yo'nalishi III kurs talabalari uchun uslubiy qo'llanma. – Namangan, 2022.
2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951.
3. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. – Ленинград: Наука, 1980.
4. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
5. Fozilov E. O'zbek tilining tarixiy morfologiyasi. – Toshkent, 1965.
6. Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy fonetikasi. – Toshkent, 2006.
7. Abdurahmonov F., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: O'qituvchi, 1982.

Shu jihatdan qadimgi turkiy tilni o'rganish hozirgi o'zbek tilining tarixiy grammatikasini, ayrim leksik birliklarning kelib chiqishini va sintaktik modellar taraqqiyotini tushuntirishda muhim nazariy va metodologik ahamiyatga ega. Kelgusida raqamli korpus, avtomatik morfemik tahlil va korpuslararo qiyoslash usullarini joriy etish ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlarning empirik bazasini kengaytirishi mumkin.

8. Erdal M. A Grammar of Old Turkic. – Leiden; Boston: Brill, 2004.
9. von Gabain A. Alttürkische Grammatik. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1974.
10. Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées. – Helsingfors, 1896.
11. Tekin T. A Grammar of Orkhon Turkic. – Bloomington: Indiana University, 1968.
12. Muxtorov A., Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi. – Toshkent, 1995.
13. Shukurov Sh. O'zbek tilida fe'l zamonlari taraqqiyoti. – Toshkent, 1976.
14. Shukurov Sh. O'zbek tili fe'l mayllari taraqqiyoti. – Toshkent, 1980.
15. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X–XIII вв. из Восточного Туркестана. – Москва; Ленинград, 1961.